

**Article history:**

Received 04 April 2025

Revised 05 June 2025

Accepted 10 June 2025


Published 22 June 2025

## Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 58, pp 93-107

ISSN: 2251-9726

# Physical Characteristics and Economic Structure of Hamadan during the Qajar Period

Mohammadreza. Askarani<sup>1\*</sup> 

<sup>1</sup> Associate Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran

\* Corresponding author email address: askarani@pnu.ac.ir

### Article Info

#### Article type:

Scientific

#### How to cite this article:

Askarani, M. (۲۰۲۵). Physical Characteristics and Economic Structure of Hamadan during the Qajar Period. *Quarterly Research Journal of Islamic History*, 15(۵۸), ۹۳-۱۰۷.



© ۲۰۲۵ the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial ۴.۰ International (CC BY-NC ۴.۰) License.

### ABSTRACT

Hamadan occupied a strategic position along the communication and trade routes of the Qajar period. The central issue of this study is to examine the effects of this strategic location on the social and economic structure of the city of Hamadan. It appears that Hamadan's strategic location, cohesive physical structure, and demographic diversity constituted three key factors that enhanced the city's role in the power relations and economic system of Qajar Iran. Using qualitative content analysis, this study collected and classified data from valid travel accounts of the Qajar era. These data provide a multilayered depiction of urban life in Hamadan. The findings indicate that Hamadan's bazaar, as the beating heart of the urban economy, together with its physical structure—including the citadel, city walls, and diverse neighborhoods—created a setting for cultural coexistence and competition among domestic and foreign powers. Ethnic and religious diversity also played a significant role in shaping Hamadan's urban identity and economic dynamism, transforming it into an important center within the geography of Iran.

**Keywords:** Urban economy, travel accounts, urban planning, Qajar Hamadan.

## EXTENDED ABSTRACT

The city of Hamadan occupied a distinctive position in the urban and regional structure of Qajar Iran due to its strategic location at the intersection of major east–west and north–south communication routes. As one of the oldest urban centers on the Iranian Plateau, Hamadan functioned not merely as a provincial settlement but as an important commercial, military, and cultural hub in western Iran. Its geographical position connected Tehran and central Iran with Azerbaijan, the Caucasus, the Ottoman territories, and Mesopotamia, making it a crucial node within regional transportation and trade networks. Contemporary travelers repeatedly emphasized the significance of Hamadan as a crossroads of movement and exchange. The city's roads linked it to Tehran, Tabriz, Urmia, Sanandaj, Kermanshah, Isfahan, Nahavand, Tuyserkan, and Borujerd, thereby integrating it into broader political and economic systems (Cherikof, ۱۹۷۹). European observers described Hamadan as one of the principal communication centers of Iran, highlighting its exceptional accessibility and strategic value within the country's transportation infrastructure (Flandin, ۱۹۷۷; Coste, ۲۰۰۲). Moreover, its proximity to the Ottoman frontier transformed Hamadan into a geopolitical arena where Iranian, Ottoman, Russian, and British interests intersected. The establishment of foreign consulates, telegraph facilities, and banking institutions reflected its importance within nineteenth-century imperial competition and commercial expansion (Mohammadi, ۲۰۱۷; Jackson, ۱۹۹۰). At the same time, the city's economic vitality was reinforced by its position along major pilgrimage and commercial routes connecting Iran to Baghdad and the Shi'i holy cities under Ottoman rule. This combination of strategic location, commercial activity, and political significance elevated Hamadan beyond the status of an ordinary provincial city and made it a critical component of Qajar Iran's regional order (Razavi, ۲۰۱۶; Curzon, ۱۹۹۴).

The physical and social organization of Hamadan further contributed to its prominence during the Qajar period. Historical descriptions indicate that the city retained the classic tripartite structure characteristic of many Iranian cities, consisting of a governmental citadel, a central bazaar, and residential quarters enclosed by defensive walls and gates (Foroughi, ۲۰۱۸). The bazaar functioned as the principal economic institution and served as the center of commercial exchange, while residential neighborhoods reflected the city's ethnic and religious diversity. Various communities—including Persians, Turks, Kurds, Armenians, and Jews—inhabited distinct quarters while maintaining extensive economic interactions with one another (Karimi, ۲۰۲۰; Hosseini, ۲۰۲۱). Travelers' accounts also reveal significant contrasts within the urban landscape. On one hand, Hamadan possessed architectural traditions adapted to local climatic conditions, including courtyard houses, elevated iwans, indigenous construction materials, and sophisticated ventilation systems (Mo'tamedi, ۲۰۱۹). On the other hand, numerous observers reported deteriorating infrastructure, narrow and winding streets, inadequate sanitation, and evidence of urban decline associated with the broader political and economic weaknesses of the Qajar state (Jackson, ۱۹۹۰; Zahir al-Dowleh, ۱۹۸۸; Anet, ۱۹۸۹). The coexistence of economic dynamism and physical deterioration created a complex urban environment that reflected broader transformations occurring throughout nineteenth-century Iran. Consequently, the present study investigates how Hamadan's strategic location, urban morphology, and demographic diversity interacted to shape its economic and social status during the Qajar period, drawing upon qualitative analysis of travel narratives and historical accounts to reconstruct a multidimensional picture of urban life (Foroughi, ۲۰۱۸; Razavi, ۲۰۱۶; Karimi, ۲۰۲۰).

This study employed a qualitative historical research design based on content analysis of travel accounts, memoirs, geographical descriptions, and historical narratives related to Hamadan during the

Qajar period. The primary sources consisted of Persian and European travelogues authored by diplomats, scholars, physicians, explorers, government officials, and travelers who visited Hamadan throughout the nineteenth and early twentieth centuries. These sources provided detailed observations regarding the city's physical environment, transportation networks, commercial institutions, population composition, and cultural practices.

The collected documents were systematically reviewed and coded according to thematic categories. Information concerning urban morphology, communication routes, architecture, commercial activities, social organization, ethnic diversity, and economic exchanges was extracted and organized into analytical units. Through iterative comparison and classification, recurring patterns and relationships were identified. The analysis focused on understanding the interconnections between geographical location, urban structure, economic activities, and social dynamics. Particular attention was devoted to reconstructing the role of Hamadan within regional networks of trade and power and to examining how physical and demographic characteristics influenced urban development. By integrating diverse narrative sources into a unified analytical framework, the study sought to provide a multidimensional interpretation of Hamadan's historical significance during the Qajar era.

The findings demonstrate that Hamadan occupied a central position within the communication and transportation system of western Iran. Multiple roads connected the city to major regional centers, enabling the movement of goods, people, and information across extensive geographic areas. The city functioned as a strategic junction between central Iran, the Caucasus, Anatolia, Mesopotamia, and the Persian Gulf region. Its geopolitical importance was reinforced by its proximity to the Ottoman Empire and by the presence of foreign consulates and commercial institutions. The existence of telegraph services and a branch of the Imperial Bank further confirms the city's integration into national and international economic networks. As a result, Hamadan emerged as an important intermediary between local economies and broader regional markets.

Analysis of the urban landscape reveals a city characterized by both continuity and decline. The governmental citadel, central bazaar, residential neighborhoods, and city gates constituted the principal components of urban organization. Although this structure preserved traditional patterns of Iranian urbanism, travelers frequently reported deteriorating infrastructure, inadequate sanitation, narrow streets, and aging buildings. Seasonal rivers, numerous springs descending from Mount Alvand, and dispersed cemeteries shaped the physical environment. Despite these challenges, the city maintained significant architectural traditions adapted to local climatic conditions. Wealthier residences exhibited decorative brickwork and plaster ornamentation, while indigenous building techniques facilitated environmental adaptation and thermal comfort. Thus, the urban fabric reflected both economic constraints and enduring architectural knowledge.

Economic analysis indicates that Hamadan's prosperity relied upon a combination of agriculture, trade, manufacturing, and financial services. Fertile surrounding plains supported extensive agricultural production, including cereals, vegetables, orchards, and livestock-related activities. Leather production represented one of the city's most renowned industries, with "Hamadani leather" achieving a reputation for quality throughout Iran. Commercial exchanges were concentrated within the bazaar, which connected local producers to regional and international markets. Caravan trade facilitated the circulation of imported textiles, sugar, glassware, and other goods, while carpets, cotton, leather products, dried fruits, and

agricultural commodities were exported to external markets. Numerous money changers operated within the bazaar, effectively performing banking functions and supporting commercial transactions. The presence of Armenian and Jewish communities also contributed to economic specialization, including activities related to trade and production.

The findings additionally reveal the emergence of an economy associated with antiquities and archaeological objects. Owing to Hamadan's historical association with ancient Ecbatana and its archaeological significance, local entrepreneurs engaged in the discovery, collection, sale, and occasionally fabrication of antiquities. European demand for ancient artifacts stimulated a market in which forged coins and imitation archaeological objects were produced and sold to collectors and travelers. Travel narratives document sophisticated techniques used to artificially age counterfeit coins and other objects in order to increase their market value. Activities such as treasure hunting and soil washing were widespread and generated income for certain groups of residents. These practices demonstrate the interaction between local economic strategies and global antiquarian interests during the nineteenth century.

The social structure of Hamadan was marked by substantial ethnic and religious diversity. Persians, Turks, Kurds, Armenians, and Jews coexisted within distinct residential quarters while participating in shared economic systems. Occupational specialization among these communities contributed to economic efficiency and social stability. Jewish residents were particularly active in commerce and money changing, Kurds participated extensively in animal husbandry, and Turks played important roles in agriculture. Women contributed significantly to handicraft production, especially carpet weaving, while artists, calligraphers, and miniature painters enriched the city's cultural life. This division of labor strengthened economic resilience and facilitated cooperation among different social groups, reducing the likelihood of severe communal tensions and reinforcing the city's multicultural character.

The study demonstrates that Hamadan during the Qajar period was neither a marginal provincial town nor a passive recipient of external influences. Instead, it functioned as an active regional center whose significance derived from the interaction of geography, urban structure, and demographic diversity. Its location at the intersection of major transportation routes transformed the city into a commercial and strategic hub linking Iran with neighboring regions. Simultaneously, its traditional urban framework provided the institutional and spatial foundations necessary for economic activity and social interaction. Although the city experienced physical deterioration and infrastructural deficiencies, it maintained considerable economic vitality through agriculture, manufacturing, trade, finance, and specialized commercial activities. The coexistence of multiple ethnic and religious communities further enhanced economic dynamism by encouraging occupational specialization and complementary economic functions. Hamadan therefore exemplifies the complex relationship between urban decline and economic resilience in nineteenth-century Iran. The city's experience illustrates how strategic location, commercial adaptability, and social diversity could sustain urban significance despite political instability, infrastructural weakness, and external pressures.

## ویژگی‌های کالبدی و ساختار اقتصادی همدان در دوره قاجاریه

محمد رضا عسکرانی<sup>۱\*</sup>

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

\* ایمیل نویسنده مسئول: askarani@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

ترویجی

نحوه استناد به این مقاله:

عسکرانی، محمد رضا. (۱۴۰۴). ویژگی‌های کالبدی و ساختار اقتصادی همدان در دوره قاجاریه. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ۱۵ (۵۸)، ۹۳-۱۰۷.



© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC ۴.۰) صورت گرفته است.

همدان موقعیتی راهبردی در مسیرهای ارتباطی دوره قاجاریه داشت. مسئله این پژوهش بررسی اثرات چنین موقعیتی بر ساختار اجتماعی و اقتصادی شهر همدان است. به نظر می‌رسد موقعیت راهبردی، ساختار کالبدی منسجم و تنوع جمعیتی همدان، سه مؤلفه کلیدی در ارتقای نقش این شهر در مناسبات قدرت و اقتصاد ایران دوره قاجاریه بوده‌اند. در این پژوهش با استفاده از تحلیل محتوای کیفی، داده‌های سفرنامه‌های معتبر دوره قاجاریه گردآوری و طبقه‌بندی شده‌اند. این داده‌ها تصویری چندلایه از حیات شهری همدان ارائه می‌دهند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بازار همدان به‌عنوان قلب تپنده اقتصاد شهری، در کنار ساختار کالبدی شامل ارگ، بارو و محلات متنوع، بستری برای هم‌زیستی فرهنگی و رقابت قدرت‌های داخلی و خارجی فراهم می‌کرد. تنوع قومی و مذهبی نیز در شکل‌گیری هویت شهری و پویایی اقتصادی همدان نقش مؤثری داشت و آن را به مرکزی مهم در جغرافیای ایران تبدیل کرده بود.

**کلیدواژه‌ها:** اقتصاد شهری، سفرنامه‌ها، شهرسازی، قاجاریه همدان.

## درآمد

ایران در دوره قاجاریه، دستخوش دگرگونی‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی گسترده‌ای شد. در این میان، شهرهای غربی کشور به‌ویژه همدان، به دلیل موقعیت جغرافیایی، نقشی فراتر از یک مرکز محلی ایفا کردند. همدان یکی از کهن‌ترین کانون‌های تمدنی فلات ایران، در دوره قاجار به یکی از مراکز مهم تجاری، نظامی و فرهنگی غرب ایران بدل شد. قرارگیری این شهر در تقاطع محورهای ارتباطی شرق-غرب و شمال-جنوب، آن را به مکانی راهبردی در شبکه حمل‌ونقل و تجارت داخلی و منطقه‌ای تبدیل کرده بود. با این حال، جایگاه همدان در ساختار قدرت و اقتصاد ایران قاجاری، کمتر به‌صورت نظام‌مند و تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است.

بیشتر مطالعات پیشین درباره همدان دوره قاجار، یا به توصیف‌های کلی جغرافیایی و تاریخی بسنده کرده‌اند، یا تمرکز خود را بر جنبه‌هایی خاص همچون معماری یا بافت بازار محدود ساخته‌اند. همچنین، در برخی پژوهش‌ها، همدان تنها به‌عنوان یک ایستگاه در مسیر سفرنامه‌نویسان اروپایی معرفی شده و تحلیل عمیقی از ساختار اجتماعی، تنوع قومی-مذهبی، یا نقش آن در مناسبات قدرت ارائه نشده است. سفرنامه‌های اروپایی‌ها و برخی متون فارسی مانند سفرنامه‌های ناصرالدین‌شاه یا اعتمادالسلطنه، اطلاعاتی پراکنده اما ارزشمند درباره وضعیت همدان در اختیار می‌گذارند که تاکنون کمتر به‌صورت روشمند تحلیل شده‌اند.

این پژوهش در پاسخ‌گویی به این پرسش که همدان در دوره قاجاریه از چه جایگاه اقتصادی و اجتماعی برخوردار بوده و چه عواملی در شکل‌گیری این جایگاه نقش داشته‌اند؟ آن را در سه سطح بررسی می‌کند: نخست، بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی برای استخراج داده‌های ساختاریافته از منابع توصیفی و روایی مانند سفرنامه‌ها، امکان شناسایی الگوهای پنهان در توصیف‌های متنی و بازسازی ساختارهای اجتماعی و اقتصادی شهر را فراهم سازد. دوم، بر مبنای نظریه‌های توسعه شهری تاریخی و مفاهیم ژئوپلیتیک شهری چارچوب نظری تازه‌ای ارائه می‌کند که همدان را نه‌فقط به‌عنوان یک واحد جغرافیایی، بلکه به‌مثابه یک شهر فعال در شبکه قدرت و تجارت منطقه‌ای تحلیل می‌نماید و سوم این‌که با تمرکز بر پیوند میان کالبد شهری (مانند ارگ، بارو، بازار و محلات) با ساختارهای اجتماعی (نظیر تنوع قومی، مذهبی و صنفی)، نقش آن در شکل‌گیری هویت شهری را نشان داده و برای پویایی‌های درونی شهرهای ایرانی دوره قاجاریه رویکرد تازه‌ای ارائه می‌کند. همچنین، با بازخوانی انتقادی منابع سفرنامه‌ای، سهم همدان در تحولات کلان دوره قاجاریه بازنمایی می‌شود. چنین رویکردی ضمن افزایش غنای مطالعات شهری در تاریخ‌نگاری ایران، می‌تواند با مطالعه موقعیت همدان به‌عنوان نمونه‌ای از شهرهای میانی با نقش منطقه‌ای، درک ژرف‌تری از پیوند میان جغرافیا، قدرت و جامعه در ایران قاجاری فراهم سازد.

## پیشینه پژوهش

مطالعه درباره شهر همدان در دوره قاجاریه، تاکنون از منظرهای متنوعی صورت گرفته است؛ با این حال، بیشتر این پژوهش‌ها به بررسی یک‌سویه یا تک‌بعدی ابعاد کالبدی، اقتصادی یا اجتماعی شهر بسنده کرده و کمتر این ابعاد را در چارچوبی تحلیلی و یکپارچه تلفیق کرده‌اند. در این میان، برخی از پژوهش‌ها مانند مقاله فروغی (۱۳۹۷ش) بر ساختار کالبدی و فیزیکی شهر تمرکز داشته‌اند. وی با تحلیل نقشه‌ها و ساختارهای معماری مانند بازار و ارگ، به بررسی تحولات کالبدی همدان پرداخته؛ اما پیوند این ساختارها با مناسبات اجتماعی و رقابت‌های ژئوپلیتیکی را کمتر مورد توجه قرار داده است. رضوی (۱۳۹۵ش) نقش همدان را به‌عنوان یکی از کانون‌های ترانزیتی و تجاری غرب ایران بررسی کرده و با بهره‌گیری از اسناد تجاری و گزارش‌های تاریخی، به تحلیل مسیرهای ارتباطی و جایگاه کاروانسراها پرداخته است. با این حال، ارتباط این ساختار اقتصادی با بافت اجتماعی و کالبدی شهر به‌صورت نظام‌مند تحلیل نشده است. در حوزه مطالعات اجتماعی، کریمی (۱۳۹۹ش)

و حسینی (۱۴۰۰ش) به بررسی تنوع قومی و مذهبی و تعاملات فرهنگی همدان پرداخته‌اند. هر دو مقاله با تأکید بر چندفرهنگی و ظرفیت‌های اجتماعی شهر، به شناخت هویت شهری کمک می‌کنند؛ اما تحلیل هم‌زمان این ویژگی‌ها با ساختارهای کالبدی و اقتصادی صورت نگرفته است. در کنار این آثار، پوراحمد (۱۴۰۲ش) به ابعاد فرهنگی و هنری همدان، به‌ویژه صنایع دستی و معماری بومی می‌پردازد و به غنای فرهنگی شهر اشاره دارد؛ اما فاقد تحلیل ژرف‌تر در زمینه مناسبات قدرت و اقتصاد شهری است. همچنین، بیشتر این مطالعات از منظر روش‌شناختی، به شیوه‌های توصیفی یا تحلیل سنتی متون تاریخی محدود بوده‌اند و کمتر از روش‌های نوین مانند تحلیل محتوای کیفی برای استخراج الگوهای پنهان در منابع روایی بهره گرفته‌اند.

بر این اساس، کاستی اصلی پژوهش‌های موجود، فقدان چارچوبی تحلیلی و میان‌رشته‌ای است که بتواند ابعاد کالبدی، اقتصادی و اجتماعی شهر را به‌صورت هم‌زمان و در پیوند با یکدیگر بررسی کند. همچنین، بهره‌گیری از منابع سفرنامه‌ای به‌عنوان گنجینه‌ای از داده‌های توصیفی و روایی درباره همدان، تاکنون بیشتر به‌صورت پراکنده و غیرنظام‌مند صورت گرفته است و پژوهش حاضر با تکیه بر روش تحلیل محتوای کیفی و تدوین چارچوب نظری مبتنی بر مفاهیم توسعه شهری تاریخی و ژئوپلیتیک، می‌کوشد تا با تلفیق داده‌های کالبدی، اقتصادی و اجتماعی، تصویری چندلایه و پویاتر از جایگاه همدان در دوره قاجاریه ارائه دهد و ضمن استفاده از نتایج تحقیقات پیشین، گامی تازه برای تحلیل تاریخی ویژگی‌های کالبدی و ساختار اقتصادی همدان بردارد.

#### اهمیت راهبردی همدان در شبکه ارتباطی ایران دوره قاجاریه

همدان در مرکز یک شبکه ارتباطی چهار سویه قرار داشت. از این شهر ۹ جاده اصلی به‌سوی شهرهای بزرگ و کوچک ایران کشیده شده بود. اول راهی که به تهران می‌رفت و دیگر راه سلطانیه و تبریز و سومی راه همدان به ارومیه بود. راهی هم به سنندج در کردستان می‌رفت و از همدان سه راه به کرمانشاه می‌رسید: راه اول که تنها در تابستان عبور از آن ممکن می‌شد، از کنار گنج‌نامه و از روی کوه‌ها می‌گذشت که تنها توپخانه سبک و فوج کوچکی از سربازان می‌توانستند از آن بگذرند؛ راه دوم که کاروان‌های تجاری به‌طور معمول از آن استفاده می‌کردند، از سمت مغرب کوه الوند می‌گذشت و سومین راه که از گذشته‌های دور مورد استفاده کاروان‌های تجاری قرار می‌گرفت، از سمت مغرب کوه الوند و از «زاغه» و «حسن‌آباد» می‌گذشت. این راه نیز به‌واسطه سراسیمه‌ی بین زاغه و حسن‌آباد برای عبور عرابه‌های توپخانه مناسب نبود و در زمستان و سه‌ماهه بهار نیز به‌واسطه برف و سرما امکان عبور و مرور در آن وجود نداشت. راهی هم که به اصفهان می‌رفت، بسیار سخت بود و امکان حمل آذوقه و عرابه‌های توپخانه وجود نداشت. سه راه دیگر نیز به دولت‌آباد، نهاوند و تویسرکان و بروجرد منتهی می‌شد (چریکف، ۱۳۵۸، ص. ۸۶-۸۵).

در دوره قاجاریه که وسایل گرمایشی سنتی استفاده می‌شد، سرما و یخبندان چالش بزرگی برای ساکنان شهرها و روستاها بود. همدان به دلیل طبیعت کوهستانی و قرار گرفتن در ارتفاعات برف‌گیر، با چالش سرمای طولانی‌مدت روبه‌رو بود. به‌طوری‌که در میان همدانی‌ها ضرب‌المثل شده بود: شخصی از سرما پرسید دولت‌خانه‌های شما کجاست؟ گفت: همدان (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴، ص. ۲۷۷).

یک نقاش، معمار، شرق‌شناس و سیاستمدار فرانسوی قرن نوزدهم که در سال ۱۸۴۰ میلادی از سوی فرهنگستان هنرهای فرانسه برای مستندسازی آثار باستانی، مأمور سفر به ایران شد، مجموعه‌ای ارزشمند از نقشه‌ها، نقاشی‌ها و یادداشت‌ها درباره معماری، شهرها و فرهنگ ایران در دوره قاجار فراهم کرد که بعدها در قالب کتاب چند جلدی به نام سفر به ایران منتشر شد. آثار او، به‌ویژه در کنار نقاشی‌های دقیق و مستندش از بناهای تاریخی، منبعی مهم برای شناخت ایران آن دوره به‌شمار می‌آید. وی که پس از ترک اصفهان، از راه گلپایگان و نهاوند به همدان رسید و سپس به سمت کنگاور و بیستون حرکت کرد؛ به توصیف موقعیت همدان در دامنه کوه الوند، وضعیت اقلیمی و آثار تاریخی

مانند گنج‌نامه و بقایای شهر باستانی هگمتانه اشاره می‌کند و با دقت چنین به توصیف موقعیت همدان می‌پردازد: «همدان نقطه تلاقی تمام راه‌های اصلی ایران است. از سمت شمال به تبریز و قفقاز، از شرق به تهران و خراسان، از غرب به بغداد و استانبول و از جنوب به اصفهان و خلیج فارس متصل است. این موقعیت بی‌نظیر، همدان را به یکی از مهم‌ترین گره‌های ارتباطی ایران تبدیل کرده است» (فلاندن، ۱۳۵۶، ص. ۱۵۶).

پاسکال کوست نیز که همراه فلاندن برای مستندسازی آثار باستانی به ایران آمده بود، مجموعه‌ای از نقشه‌ها، طراحی‌ها و نقاشی‌های دقیق از بناهای تاریخی ایران گردآوری کرد که به‌ویژه در مورد نقشه بناهای ازمیان‌رفته همدان مانند قصر قاجار و کاخ آینه‌خانه، منبعی ارزشمند برای معماری و تاریخ ایران به‌شمار می‌آید. وی درباره جزئیات فنی راه‌های منتهی به همدان می‌نویسد: «عرض راه‌های منتهی به همدان به‌گونه‌ای است که دو کاروان بزرگ به‌راحتی می‌توانند از کنار هم عبور کنند. این نشان‌دهنده حجم بالای تردد در این مسیرها است» (کوست، ۱۳۸۱، ص. ۲۳۴).

قرار گرفتن همدان در مجاورت قلمرو امپراتوری عثمانی، آن را به نقطه‌ای راهبردی در رقابت‌های ژئوپلیتیکی قدرت‌های بزرگ در قرن نوزدهم تبدیل کرده بود. این موقعیت جغرافیایی، همدان را به گذرگاهی حساس میان دو امپراتوری رقیب ایران و عثمانی بدل می‌کرد؛ جایی که نه تنها منازعات مرزی و نفوذ مذهبی میان شیعه و سنی در آن برجسته بود، بلکه قدرت‌های اروپایی مانند روسیه و بریتانیا نیز با هدف تسلط بر مسیرهای تجاری، نفوذ فرهنگی و دسترسی به منابع، به رقابت در این منطقه می‌پرداختند. همدان در این کشاکش‌ها نقش یک پایگاه اطلاعاتی، نظامی و سیاسی را ایفا می‌کرد که تسلط بر آن می‌توانست تأثیر مستقیمی بر منافع کشورهایمانند انگلستان و روسیه در منطقه داشته باشد. بازرگانان روسی با استفاده از موقعیت جغرافیایی همدان، سعی در نفوذ به بازارهای جنوب ایران داشتند و انگلیسی‌ها نیز با ایجاد کنسولگری و حمایت از تجار خود، می‌کوشیدند موقعیتشان را در این منطقه تحکیم بخشند. حضور فعال کنسولگری‌های روسیه و انگلیس در این شهر، نشان‌دهنده اهمیت جغرافیای سیاسی همدان در رقابت‌های قدرت‌های بزرگ بود. انگلیس این شهر را دروازه ورود به ایران از سمت غرب می‌دانست (محمدی، ۱۳۹۶، ص. ۸۹، ۹۲، ۹۵). برخی محققان نیز به تحلیل دقیق موقعیت عبوری همدان با استفاده از اسناد آرشیوی و گزارش‌های تجاری پرداخته‌اند و با بررسی دقیق کاروانسراهای همدان و ثبت تعداد کاروان‌های وارد شده به شهر نشان می‌دهند که همدان محور اصلی ارتباطی بین مراکز عمده تجاری ایران و عثمانی بوده‌است و به دلیل موقعیت جغرافیایی آن در تقاطع راه‌های تجاری شمال-جنوب و شرق-غرب، این شهر به یکی از مهم‌ترین مراکز جمع‌آوری و توزیع کالا در غرب ایران تبدیل شده بود. انبوه کالاهای وارداتی از عثمانی شامل پارچه‌های پشمی، قند و شیشه و کالاهای صادراتی شامل قالی، پنبه و خشکبار به شهر وارد یا خارج می‌شد و کاروانسراهای همدان نقش فراوانی در تسهیل تجارت داشتند (رضوی، ۱۳۹۵، ص. ۴۵-۵۵). وجود تلگراف‌خانه در همدان و شعبه‌ای از بانک شاهی در این شهر که یک ایرانی ارمنی آن را اداره می‌کرد (جکسن، ۱۳۶۹، ص. ۱۷۳)، حاکی از جایگاه مهم اقتصادی این شهر در دوره قاجاریه است.

## ویژگی‌های کالبدی و معماری شهری

بررسی تغییرات فیزیکی شهر با استفاده از نقشه‌های تاریخی و مشاهدات میدانی نشان می‌دهد که ساختار شهری همدان در دوره قاجاریه مبتنی بر سه عنصر اصلی: ارگ حکومتی، بازار و محلات مسکونی بود. باروی شهر نیز با هفت دروازه، ساختاری دفاعی را ایجاد می‌کرد که هم کارکرد امنیتی و هم کارکرد نمادین داشت و یکی از این دروازه‌ها در سمت غرب نیز مهم‌ترین دروازه همدان و نماد ارتباط با جهان خارج شمرده می‌شد (فروغی، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۸، ۱۱۵، ۱۱۲).

چشمه‌های زیادی که از الوند جاری می‌شد، به داخل شهر می‌رسید و قبرستان‌ها و محل‌های مخروبه در جای‌جای همدان دیده می‌شد. حمام‌های شهر در زیر زمین ساخته شده بود و پشت‌بام آنها با سطح زمین برابر بود. عمارت حکومتی با فاصله کمی از شهر در میان قلعه‌ای قرار داشت که در کنار خیابان‌های منتهی به آن درختان سپیدار و چنار کاشته شده بود. هر یک از دروازه‌های شهر به محله‌ای منتهی می‌شد که در هنگام ضرورت و بروز آشوب بسته می‌شد. یهودیان و عیسویان، محله جداگانه داشتند. در زمان ناصرالدین‌شاه سید خانوار یهودی در محله‌ای در شمال شهر سکونت داشتند. سی خانوار ارمنی و نصرانی نیز در انتهای شهر روی تپه بلندی سکنا داشتند. تعداد کل خانه‌های همدان نه هزار و پانصد دستگاه بود که حدود چهل هزار نفر را در خود جای داده بود (چریکف، ۱۳۵۸، ص. ۸۵-۸۴). جمعیت شهر بعد از چند دهه به بیست و پنج هزار نفر کاهش یافت؛ ولی تعداد یهودیان در دوره مظفرالدین شاه پنج هزار نفر برآورد شده که به نظر درست‌تر می‌رسد؛ زیرا این شهر از زمان هخامنشیان محل سکونت یهودیان بوده است (جکسن، ۱۳۶۹، ص. ۱۷۱). در فاصله یک فرسخ و نیمی شهر نیز دهی متعلق به ارامنه بود و دو پارچه ده نیز به فاصله کوتاهی از شهر، محل سکونت فرقه «علی‌اللهی» بود.

آبراهام ولنتاین و ویلیامز جکسن که در جریان سفر علمی‌اش به ایران در سال‌های ۱۹۰۷ و ۱۹۱۰ میلادی، به همدان نیز سفر کرده بود، از همدان با نام‌های تاریخی‌اش مانند هگمتانه و اکباتان یاد کرده و آن را جزو کهن‌ترین شهرهای ایران معرفی می‌کند. شهر همدان در سفرنامه وی به شکل متوازی‌الاضلاعی که از شمال به جنوب کشیده شده، توصیف شده که کوه الوند به فاصله حدود پنج کیلومتری در جنوب آن قرار داشت و مصلاهی شهر در سمت شرقی ساخته شده بود. شهر در این سال‌ها به چهار ناحیه یا محله اصلی تقسیم می‌شد که هر کدام کدخدایی جداگانه داشت و این کدخدایان که شغل خود را به میراث برده بودند، در برابر حاکم مسئول بودند. بازار همدان نیز مسقف و دارای پانصد دکان بود. به نوشته وی بر روی رودخانه کم آب همدان نیز چندین پل سنگی و چوبی ساخته شده بود. این رودخانه فصلی در تابستان تقریباً خشک می‌شد و در بهار از آب برف‌های نشسته بر کوه الوند پر می‌شد و آسیاب‌هایی را نیز که در سر راه آن تعبیه شده بودند، به کار می‌انداخت.

این ایران‌شناس آمریکایی که پیش از سفر به همدان از آثار باستانی تخت جمشید و پاسارگاد نیز دیدن کرده بود، تأکید می‌کند که هیچ نشانه‌ای از فر و شکوه باستانی هگمتانه که روزگاری سرای شاهان بود، در این شهر باقی نمانده و در کوچه پس‌کوچه‌های پر پیچ‌وخم آن، جوی‌هایی با آب‌های کثیف جریان دارد و در خانه‌های کهنه و خرابی که سقف مسطح گلی داشتند، اثری از زیبایی دیده نمی‌شود. وی هم‌چنین در اعتراض به بوی نامطبوع گورهای کم‌عمق گورستان‌های درون محله‌ها و عدم رسیدگی رفتگران به نظافت کوچه‌ها می‌نویسد: «چیزی جز شدت سرمای زمستان‌ها و موقعیت مناسب بهداشتی شهر، مانع از بروز طاعون و وبا نمی‌شود» (جکسن، ۱۳۶۹، ص. ۱۷۰).

عدم رعایت بهداشت و کهنگی خانه‌ها که بازتابی از انحطاط سیاسی و اقتصادی ایران در دوران قاجاریه بود توسط برخی دیگر از نویسندگان این دوره نیز مورد اشاره قرار گرفته است. میرزا علی خان ظهیرالدوله از درباریان صوفی مسلک که مدتی حاکم همدان بود، پس از روایت نوشته‌های دیگران درباره آبادانی و شکوه قبلی همدان می‌نویسد: «ولی اکنون که فقیر «صفا علی» وارد شهر می‌شود... شهری نیم خراب که دارای کوچه‌های تنگ و سنگلاخ سرا بالا و سرازیر است. گفتند: بیست هزار خانه دارد و صد هزار نفر نفوس که دو هزارش یهودی و تقریباً هشتصد نفر ارمنی هستند. مقابله شیخی و بالاسری هم گاهی در مردم این شهر به طورهایی خیلی بد مطرح می‌شود... مسجد معروف این شهر فقط مسجد جامع است. مساجد غیر معروف سرحله‌ای زیاد دارد. شهر حصار و خندق ندارد - یا داشته و معدوم شده است - وسط شهر رودخانه‌ای دارد که از جنوب به شمال هر وقت آب داشته باشد، جریان دارد. فقط بهار آب در این مجرا جاری است. فصول دیگر یک خط سنگستان و مزبله‌دانی است که از وسط شهر امتداد یافته است که در اکثر جاها، مدفع حمام‌ها و میال‌های شهر است. قبرستان زیاد در داخل

شهر است... خانه حکومتی و دیوانی این شهر را یکی از حکام سابق فروخته است. از آن به بعد، حاکم اینجا باید خانه کرایه‌ای داشته باشد» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷، ص. ۸۵، ۸۸).

یک گردشگر فرانسوی نیز که همراه همسرش در اوایل مشروطه از این شهر دیدن کرده، به تنگی و ناهمواری کوچه‌های همدان چنین اشاره کرده است: «کوچه‌های فعلی این شهر چنان تنگ و باریک است که هیچ وسیله چهارچرخه‌ای نمی‌تواند داخل آن شود» (آنه، ۱۳۶۸، ص. ۲۴۲)؛ با این وجود، از نظر معماری، معماری خانه‌های همدان تابع شرایط اقلیمی و فرهنگی منطقه بود. حیاط‌های مرکزی، ایوان‌های رفیع و استفاده از مصالح بومی، نشان‌دهنده هوشمندی معماران محلی در تطابق با محیط شمرده می‌شود. تزئینات معماری خانه‌های برج‌مانده و استفاده از آجرکاری و گچ‌بری در نمای خانه‌های اعیان‌نشین و سازه‌های تهویه طبیعی در خانه‌های همدان که هوای خنک را به داخل خانه هدایت می‌کردند، نیز نشان می‌دهد که دست‌کم در بخش‌هایی از شهر، رونق اقتصادی و ذوق هنری ساکنان وجود داشته است (معمدی، ۱۳۹۸، ص. ۸۷-۸۸، ۸۴).

### ساختار اقتصادی و وضعیت مبادلات بازرگانی همدان

همدان در دوره قاجاریه مانند بسیاری از شهرهای بزرگ ایران، رو به ویرانی نهاد و دولت مرکزی توان انجام اقدامات عمرانی در آن را نداشت؛ با این حال به واسطه زراعت و باغداری پررونق در پیرامون شهر و وجود برخی حرفه‌های محلی، اندک‌مایه آبادانی در آن باقی ماند. یکی از شاهزاده‌های قاجاری که از این شهر دیدن کرده در سفرنامه‌اش ضمن اشاره به آبادی فراوان جلگه همدان بر اثر سکونت بسیاری از خان‌ها و رؤسای طوایف و بزرگان و دولت‌مردان در دهات که به همین واسطه در هر یک از روستاها عمارات عالی، باغات باصفای بسیار خوب ساخته شده بود و همه مایحتاج زندگانی موجود بود، می‌نویسد: «عماراتش بد نیست. حمام‌ها و بازار و کاروانسراها و مساجد دارند... در صنعت دباغی و سراجی و کارهای متعلق به چرم‌دوزی مشهورند. زراعت بسیار دارند... گندم این ولایت بسیار خوب است. جز حاصل برنج همه قسم زراعت دارند. کاهوی این شهر زیاده از حد بیان خوب می‌شود» (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴، ص. ۲۷۷).

چرم‌سازی در همدان بیش از هر جای دیگر ایران رواج داشت. در این شهر از پوست‌های گوسفند که بسیار عالی دباغی می‌شد، «چرم همدانی» تولید می‌کردند که شهرت داشت. از پوست گورخر نیز چرم‌هایی با رنگ سبز قوس و قرچی تولید می‌شد که به آن «چرم ساغری» می‌گفتند. این رنگ به کمک زنگار مس تهیه می‌شد و رنگ آن ثابت بود. پارچه به فراوانی از خارج وارد می‌شد، ولی ایرانیان به دلیل اعتقادات دینی چرم‌هایی را که از خارج می‌آوردند، نجس محسوب می‌دانستند، چرم تماماً در داخل ایران تهیه می‌شد و مرکز عمده تولید آن نیز همدان بود. به واسطه وجود یهودیان و ارامنه در همدان، این شهر یکی از مراکز تولید شراب و مسکرات هم محسوب می‌شد و به بغداد و هندوستان نیز صادر می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸، ص. ۳۸۴-۳۸۳، ۴۴۷).

تحلیل داده‌های سفرنامه‌ای نشان می‌دهد، اقتصاد همدان بر سه پایه اصلی استوار بوده است: بازار همدان که حلقه اتصال تولیدکنندگان محلی با شبکه تجاری منطقه بود و در این بازار می‌شد تولیدات کشاورزی، صنایع‌دستی و کالاهای وارداتی را پیدا کرد. این شهر به دلیل موقعیت جغرافیایی و عبور شاهراه تهران به بغداد و کربلا که از همدان می‌گذشت نقش واسطه‌ای مهمی در مبادلات بازرگانی بین ایران و عثمانی ایفا می‌کرد و حجم بالای دادوستد، آن را به یکی از قطب‌های اقتصادی غرب ایران تبدیل کرده بود (کرزن، ۱۳۷۳، ص. ۴۵۶). وجود صرافان متعددی که در بازار فعالیت می‌کردند نیز حاکی از حجم بالای مبادلات مالی در همدان بود و صرافخانه‌های این شهر، نقش بانک را نیز ایفا می‌کردند.

در دوره قاجاریه، ساخت و عرضه آثار عتیقه بدلی به‌منظور کسب منافع مالی به‌صورت گسترده رواج یافت و جعل مسکوکات طلا و نقره به یکی از شیوه‌های سودجویی تبدیل شد. بر اساس گزارش‌های سیاحان اروپایی این روند بازتابی از رشد تجارت عتیقه در ایران است؛ بازاری که به‌ویژه از دوره قاجاریه به بعد، با افزایش حضور باستان‌شناسان و خریداران غربی رونق گرفت و در نتیجه، جعل آثار هنری و مسکوکات با اهداف اقتصادی در شهرهایی چون همدان گسترش یافت.

بهای چشمگیری که مجموعه‌داران اروپایی و داخلی برای خرید اشیای باستانی پرداخت می‌کردند، موجب گسترش فعالیت جاعلان و تشویق آنان به بازسازی و ساخت نسخه‌های تقلیدی از آثار اصیل شد تا آنجا که بازار عتیقه‌جات، مملو از اشیای تقلبی شد و خریدوفروش آنها موجب سردرگمی و بی‌اعتمادی خریداران بود (روششوار، ۱۳۷۸، ص. ۷). یک معمار و خاورشناس فرانسوی که از سوی فرهنگستان هنرهای فرانسه برای تهیه گزارش‌ها و طراحی تصاویر آثار باستانی به ایران اعزام شده بود، در یادداشت‌های خود اشاره کرده است که در همدان، گروهی از جاعلان با مهارت بسیار اقدام به ساخت تعدادی زیاد از سکه‌های تقلیدی با نقش چهره‌های پادشاهان یونانی و ساسانی می‌کردند. این سکه‌ها پس از کهنه‌سازی و پرداخت ظاهری دقیق، به‌عنوان آثار تاریخی اصل به گردشگران و مجموعه‌داران فروخته می‌شد (فلاندن، ۱۳۵۶، ص. ۱۷۸).

یک پزشک انگلیسی گزارش کرده است که در زمان بازدید وی از مقبره استر و مردخای، فروشندگان محلی بر اصالت سکه‌های مسی و نقره‌ای که عرضه می‌کردند، تأکید داشتند. همراه اروپایی او توضیح می‌دهد که در آن دوره، شهر همدان به مرکزی برای تهیه و توزیع سکه‌های تقلبی تبدیل شده بود و از همین‌رو فروشندگان برای جلب اعتماد گردشگران، بر اصالت کالای خود پافشاری می‌کردند. در ادامه، همراه این پزشک می‌افزاید که در شهر صنعتگری وجود دارد که با به‌کارگیری روشی خاص، سکه‌های تقلبی را به‌گونه‌ای کهنه‌سازی می‌کند تا ظاهری عتیقه بیابند، سپس این سکه‌ها از طریق دلان به اروپاییان بی‌اطلاع، به‌عنوان اشیای مکشوفه از زیر خاک اکباتان فروخته می‌شود (ویلز، ۱۳۶۸، ص. ۱۱۶).

افزایش کشف اشیای زرین و گران‌بها و تبدیل شدن همدان به مرکز عرضه و دادوستد آثار عتیقه پدیده‌ای طبیعی بود؛ زیرا این شهر در گذشته پایتخت پادشاهان ماد و اقامتگاه تابستانی شاهان هخامنشی به‌شمار می‌رفت (واندربرگ، ۱۳۴۸، ص. ۲۹، ۱۴۱). از سوی دیگر، بازرگانان و سوداگران همدانی که میان شهرهای گوناگون واقع در محوطه‌های باستانی ایران و عثمانی رفت‌وآمد می‌کردند، از موقعیت راهبردی همدان در مسیر شاهراه منتهی به شهرهای مذهبی شیعیان در قلمرو عثمانی بهره می‌بردند و از این موقعیت برای فروش اشیای بدلی باستانی استفاده می‌کردند.

گزارش‌ها نشان می‌دهد خریداران اروپایی غالباً از خرید اشیای جعلی به‌جای آثار اصیل بیمناک بودند. سفیر پروس (آلمان) در ایران طی سال‌های ۱۸۵۹ تا ۱۸۶۱ میلادی نیز در خاطرات خود به ماجرای رواج ضرب سکه‌های تقلبی در همدان و خرید نسخه‌های خطی تذهیب‌کاری شده و نقاشی‌های نفیس اشاره می‌کند که گاه ناچار بود آنها را به بهای گزاف از دلان تهیه کند (بروگش، ۱۳۶۷، ص. ۳۱۵، ۴۰۲). به گفته برخی دیگر از سیاحان، فروشندگان برای اثبات اصالت نشانه‌ها و سنگ‌نیشته‌های باستانی، آنها را به بالاترین قیمت ممکن عرضه می‌کردند تا بدین‌وسیله خریداران در صحت و منشأ آن تردید نکنند (گوینو، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۰-۱۲۱).

یکی دیگر از حرفه‌هایی که در همدان رواج داشت، «گنج‌یابی» یا «خاک‌شویی» بود. شاهزاده سیف‌الدوله در این مورد می‌نویسد: «زمین‌های اطراف شهر را می‌کنند و خاکش را در آب می‌شویند. پارچه‌های طلای ساخته، سنگ‌های قدیمی از طلا و نقره و مس، سنگ‌های مختلف مثل عقیق و سلیمانی به خط‌های مختلف و نقش‌هایی از تصویر آدم و جمیع حیوانات بر آنها نقش کرده، پیدا می‌کنند. گاهی یاقوت سرخ و کبود و زرد و گاه زمرد یافت می‌شود. بعضی اشکال مجسمه کوچک پیدا شده‌است. یهود آنها را خریده به فرنگی‌ها

می‌فروشنند و به خارج می‌فرستند. ریگ و خاک رودخانه را هم می‌شویند. بعضی پارچه‌های طلا پیدا می‌کنند. جمعی هستند که گذرانشان از همین ممر می‌شود» (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴، ص. ۲۷۸). حاکم صوفی مسلک همدان در اوایل مشروطه نیز در خاطراتش می‌نویسد: «یک نگین مَهر که از خاک‌شویی همدان پیدا شده، امروز کسی نیاز فقیر کرده است. گویا سکه ابراهیم بن اسحاق باشد. سکه غریبی هم دیدم که مال کسی بود. محض یادگار نقشش را در این ورق ثبت کردم. آن مَهر گویا از زمان خلفای عباسی باشد که در همدان به دست عرب‌ها افتاده بود» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷، ص. ۹۳).

در کنار برخی حرفه‌ها مانند جعل و قاچاق اشیای باستانی که با وجود خریداران اروپایی در همدان رونق گرفته بود، این شهر در دوره قاجاریه، نمونه یک جامعه چند فرهنگی با همزیستی مسالمت‌آمیز گروه‌های قومی و مذهبی مختلف بود. فارس‌ها، ترک‌ها، کردها، ارمنی‌ها و یهودیان هرکدام در محلات خاصی از همدان زندگی می‌کردند؛ اما در عین حال تعاملات اقتصادی گسترده‌ای با یکدیگر داشتند. یهودیان در صرافی و تجارت، کردها در دامداری و تولید فرآورده‌های دامی و ترک‌ها در کشاورزی فعال بودند (کریمی، ۱۳۹۹، ص. ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۴۰). تقسیم کار اقتصادی میان گروه‌های قومی مختلف، موجب تعادل اجتماعی و کاهش تنش در شهر می‌شد و زنان نیز در تولید صنایع‌دستی به‌ویژه قالیبافی نقش مهمی ایفا می‌کردند (حسینی، ۱۴۰۰، ص. ۹۵، ۱۰۴). قالی‌های همدان با طرح‌ها و نقوش خاص، بازتابی از فرهنگ و هویت شهری بودند و همدان در این دوره نه تنها یک مرکز تجاری که یک کانون فرهنگی فعال بود. گذشته از هنر قالیبافی، هنرمندان خوشنویس و مینیاتورپسند زیادی در همدان زندگی می‌کردند که فعالیت‌های هنری را رونق می‌بخشیدند (پوراحمد، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۳۲). این در حالی بود که شاعران و نویسندگان همدانی نیز برای حفظ و توسعه فرهنگ فارسی می‌کوشیدند.

## نتیجه

پژوهش حاضر با تکیه بر چارچوب نظری متشکل از دو رکن «توسعه شهری تاریخی» و «جغرافیای سیاسی شهری» نشان داد که همدان در دوره قاجاریه نه یک شهر منفعل، بلکه بازیگری فعال در شبکه قدرت و تجارت منطقه‌ای بود. این نقش فعال در اثر سه مؤلفه کلیدی موقعیت راهبردی، ساختار کالبدی و تنوع جمعیتی، قرار داشت: نخست، موقعیت جغرافیایی همدان در تقاطع راه‌های شرق-غرب و شمال-جنوب، آن را به مسیر ارتباطی ایران و عثمانی تبدیل کرده بود. حضور کنسولگری‌های روسیه و انگلیس، تلگرافخانه و شعبه بانک شاهي، همگی گواه اهمیت این شهر است. با این حال، یافته‌ها نشان می‌دهد که این موقعیت راهبردی دارای «دوگانگی ذاتی» بود: از یک سو رونق تجارت و ترانزیت را به همراه داشت و از سوی دیگر، همدان را در برابر رقابت‌های قدرت‌های خارجی و مداخلات آنان آسیب‌پذیر می‌ساخت. بدین ترتیب جایگاه راهبردی همدان نه صرفاً یک مزیت، بلکه موقعیتی پریسک تلقی می‌شد که هزینه‌هایی چون قاچاق اشیای باستانی و نفوذ اقتصادی بیگانگان را نیز در پی داشت. بررسی ساختار کالبدی شهر نیز نشان داد که همدان در دوره قاجاریه از ساختاری منسجم برخوردار نبود. کوچه‌های تنگ و پرپیچ‌وخم، خانه‌های کهنه و گلین، نبود حصار و خندق کارآمد، و مشکلات بهداشتی ناشی از گورستان‌های درون‌محله‌ای و فاضلاب‌های روباز، همگی بازتاب‌دهنده سیمایی فرسوده و رو به زوال بودند. با این وجود، شهر همچنان الگوی قراردادی شهر ایرانی (ارگ-بازار-محلات) را حفظ کرده بود. این الگو به دلیل ضعف دولت مرکزی و نبود سرمایه‌گذاری عمرانی، کارکرد دفاعی و نمادین خود را تا حد زیادی از دست داده بود. در بعد اجتماعی نیز همدان نمونه‌ای موفق از همزیستی مسالمت‌آمیز گروه‌های قومی و مذهبی متنوع (فارس، ترک، کرد، ارمنی و یهودی) بود. برخلاف بسیاری از شهرهای ایران که تنوع قومی به تعارض می‌انجامید، در همدان این تنوع به «تقسیم کار اقتصادی کارآمد» انجامیده بود: یهودیان در صرافی و تجارت، کردها در دامداری، ترک‌ها در کشاورزی، و همه گروه‌ها در چرم‌سازی و قالیبافی فعالیت داشتند. این تقسیم کار افزون بر کاهش تعارضات اجتماعی، تاب‌آوری اقتصاد شهری را در برابر بحران‌ها افزایش می‌داد. بنابراین همزیستی مسالمت‌آمیز

در همدان ریشه در کارکردهای اقتصادی مکمل داشت و تنها بر مدارای فرهنگی انتزاعی مبتنی نبود. در مجموع می‌توان همدان دوره قاجار را شهری با «دوگانگی ساختاری» توصیف کرد: از یک سو، به واسطه موقعیت عبوری، بازار فعال و تقسیم کار قومی، قلب تپنده اقتصاد منطقه‌ای غرب ایران محسوب می‌شد و از سوی دیگر، کالبدی فرسوده و نامنسجم داشت که نشان‌دهنده ضعف حاکمیت مرکزی و نبود زیرساخت‌های شهری بود. بر پایه نظریه جغرافیای سیاسی شهری، همدان در آن دوره نه یک شهر منفعل، بلکه «بازیگری نیمه‌فعال» در رقابت‌های منطقه‌ای به‌شمار می‌رفت. حضور کنسولگری‌ها، بانک شاهی و تلگرافخانه در این شهر، حکایت از وابستگی اقتصادی آن به شبکه سرمایه‌داری جهانی داشت؛ با این حال، این حضور با پدیده‌های پنهان اقتصادی مانند قاچاق عتیقه و جعل سکه نیز همراه بود. آنچه همدان را از بسیاری از شهرهای هم‌دوره خود جدا می‌کرد، این بود که توانست پویایی اقتصادی خود را - که در رونق بازار، دوام چرم‌سازی و نقش مهم صرافان یهودی دیده می‌شد- همراه با همبستگی اجتماعی، در دل بافتی فرسوده و رو به زوال حفظ کند. همین ویژگی‌ها همدان را به نمونه‌ای از تداوم و تحول در تاریخ شهری ایران تبدیل کرده است.

### تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر هیچگونه تضاد منافی وجود ندارد و با همکاری اولین همایش ملی ارزش‌های تمدنی ایرانی اسلامی به انجام رسیده است.

### مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

### موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت شده است.

### شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

### حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

### فهرست منابع

- آنه، کلود (۱۳۶۸ش). *اوراق ایرانی*. ترجمه ایرج پروشانی. تهران: معین.
- بروگش، هاینریش کارل (۱۳۶۷ش). *سفری به دربار سلطان صاحبقران*. ترجمه حسین کرد بچه. تهران: اطلاعات.
- پوراحمد، محمود (۱۴۰۲ش). «فرهنگ و هنر در همدان دوره قاجار». *فصلنامه مطالعات ایرانی*. سال ۲۰. شماره ۱. ص ۱۲۱-۱۴۲.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸ش). *سفرنامه پولاک*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.

- جکسن، آبراهام والنتاین ویلیامز (۱۳۶۹ش). *سفرنامه جکسن؛ ایران در گذشته و حال*. تهران: خوارزمی.
- چریکف، (؟) (۱۳۵۸ش). *سیاحت‌نامه مسیو چریکف*. ترجمه آبکار مسیحی. به کوشش علی اصغر عمران. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- حسینی، سید محمد (۱۴۰۰ش). «تحولات اجتماعی همدان در سده نوزدهم میلادی». *مطالعات فرهنگی-اجتماعی*. سال ۱۵. شماره ۳. ص ۹۳-۱۱۶.
- رضوی، سید حسن (۱۳۹۵ش). «همدان در مسیر تجاری عصر قاجار». *مطالعات تاریخ ایران*، سال ۱۲. شماره ۴۵. ص ۴۵-۶۸.
- روشوار، ژولین دو (۱۳۷۸ش). *خاطرات سفر ایران*. ترجمه مهراں توکلی. تهران: نی.
- سیف‌الدوله، سلطان محمد میرزا (۱۳۶۴ش). *سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه*. کوشش علی اکبر خداپرست. تهران: نی.
- ظهیرالدوله، میرزا علی خان (۱۳۶۷ش). *خاطرات و اسناد ظهیرالدوله*. به کوشش ایرج افشار. تهران: زرین.
- فروغی، محمد (۱۳۹۷ش). «تحولات کالبدی همدان در دوره قاجاریه». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*. سال ۷. شماره ۱۳. ص ۱۱۱-۱۳۰.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶ش). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: اشراقی.
- کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۷۳ش). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- کریمی، فاطمه (۱۳۹۹ش). «چند فرهنگی همدان در دوره قاجار». *جامعه‌شناسی تاریخی*. سال ۱۱. شماره ۲. ص ۱۳۳-۱۵۶.
- کوست، پاسکال (۱۳۸۱ش). *سفرنامه پاسکال کوست*. ترجمه مصطفی نوری. تهران: علمی و فرهنگی.
- گوبینو، ژوزف آرتور (۱۳۸۳). *سه سال در آسیا؛ سفرنامه کنت دوگوبینو ۱۸۵۸ - ۱۸۵۵ م*. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: قطره.
- محمدی، علی (۱۳۹۶ش). «جایگاه همدان در شبکه راه‌های دوره قاجار». *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*. سال ۸. شماره ۲. ص ۸۷-۱۱۰.
- معتمدی، احمد (۱۳۹۸ش). «معماری بومی همدان در عصر قاجار»، *هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی*. سال ۲۴. شماره ۱. ص ۷۵-۹۲.
- واندربگ، لویی (۱۳۴۸ش). *باستان‌شناسی ایران باستان*. ترجمه عیسی بهنام. تهران: دانشگاه تهران.
- ویلز، چارلز جیمز (۱۳۶۸). *ایران در یک قرن پیش*. ترجمه غلامحسین قراگزلو. تهران: اقبال.

## References

- Anet, C. (۱۹۸۹). *Awrāq-i Īrānī*. Translated by Irāj Parvīshānī. Tehran: Mu'īn. [In Persian]
- Brugsch, H. K. (۱۹۸۸). *Safarī bih Darbār-i Sulṭān Šāhibqirān*. Translated by Ḥusayn Kurd Bāchih. Tehran: Eṭelā'āt. [In Persian]
- Cherikof, ?. (۱۹۷۹). *Siyāḥatnāmah-i Mūsyū Chirīkuf*. Translated by Ābkār Masīhī. Tehran: Shirkat-i Sīhāmī-yi Kitābhā-yi Jībī. [In Persian]
- Coste, P. (۲۰۰۲). *Safarnāmah-i Pāskāl Kūst*. Translated by Muṣṭafā Nūrī. Tehran: 'Ilmī va Farhangī. [In Persian]
- Curzon, G. N. (۱۹۹۴). *Īrān va Qazīyah-i Īrān*. Translated by Ghulām'alī Vahīd Māzandarānī. Tehran: 'Ilmī va Farhangī. [In Persian]
- Flandin, E. (۱۹۷۷). *Safarnāmah-i Eugene Flandin be Īrān*. Translated by Ḥusayn Nūršādiqī. Tehran: Ishrāqī. [In Persian]
- Foroughi, M. (۲۰۱۸). "Physical Transformations of Hamedan in the Qajar Period." *Pazhūhishhā-yi Bāstānshīnāsī-yi Īrān*, Vol ۷. No ۱۳. P ۱۱۱-۱۳۰. [In Persian]
- Gobineau, J. A. (۲۰۰۴). *Se Sāl dar Āsiyā; Safarnāmah-i Count dū Gūbīnū 1855-1858*. Translated by 'Abd al-Riḍā Hūshang Mahdāvī. Tehran: Qaṭrah. [In Persian]
- Hosseini, S. M. (۲۰۲۱). "Social Transformations of Hamedan in the Nineteenth Century CE." *Muṭālī'āt-i Farhangī-Ijtimā'ī*. Vol ۱۰. No ۳. P ۹۳-۱۱۶. [In Persian]
- Jackson, A. V. W. (۱۹۹۰). *Safarnāmah-i Jāksūn; Īrān dar Guzashtah va Hāl*. Tehran: Khārazmī. [In Persian]
- Karimi, F. (۲۰۲۰). "Multiculturalism of Hamedan in the Qajar Period." *Jāmi'ah-shīnāsī-yi Tārīkhī*, Vol ۱۱. No ۲. P ۱۳۳-۱۵۶. [In Persian]
- Mo'tamedī, A. (۲۰۱۹). "Vernacular Architecture of Hamedan in the Qajar Era". *Hunarhā-yi Zībā-Mi'mārī va Shahrāsāzī*, Vol ۲۴. No ۱. P ۷۵-۹۲. [In Persian]
- Mohammadi, A. (۲۰۱۷). "The Position of Hamedan in the Road Network of the Qajar Period". *Pazhūhishnāmah-i Tārīkh-i Ijtimā'ī va Iqtisādī*, Vol ۸. No ۲. P ۸۷-۱۱۰. [In Persian]

- Polak, J. E. (۱۹۸۹). *Safarnāmah-i Pūlāk*. Translated by Kīkāvus Jahāndārī. Tehran: Khārazmī. [In Persian]
- Pourahmed, M. (۲۰۲۳). "Culture and Art in Hamedan during the Qajar Period". *Muṭālī'āt-i Īrānī*. Vol ۲۰. No ۱. P ۱۲۱-۱۴۲. [In Persian]
- Razavi, S. H. (۲۰۱۶). "Hamedan on the Commercial Route of the Qajar Era." *Muṭālī'āt-i Tārīkh-i Īrān*, Vol ۱۲. No ۴۵. P ۴۵-۶۸. [In Persian]
- Rochechouart, J. de (۱۹۹۹). *Khaṭīrāt-i Safar-i Īrān*. Translated by Mihrān Tavakkolī. Tehran: Ney. [In Persian]
- Saif al-Dowleh, S. M. M. (۱۹۸۵). *Safarnāmah-i Sayf al-Dawlah (Safarnāmah-i Makkah)*. Tehran: Ney. [In Persian]
- Vandenberg, L. (۱۹۶۹). *Bāstānshināsī-yi Īrān-i Bāstān*. Translated by 'Īsā Bihnām. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Wills, C. J. (۱۹۸۹). *Īrān dar Yik Qarn-i Pīsh*. Translated by Ghulāmusayn Qarāguzlū. Tehran: Iqbāl. [In Persian]
- Zahir al-Dowleh, M. A. K. (۱۹۸۸). *Khaṭīrāt va Asnād-i Zahir al-Dawlah*. Tehran: Zarrīn. [In Persian]